

Анна Альштынюк

Беласток

Жанрава-стылявыя асаблівасці аповесці Янкі Брыля “Ніжнія Байдуны”

У 1975 годзе пабачыла свет дакументальная кніга Алеся Адамовіча, Янкі Брыля і Уладзіміра Калесніка “Я з вогненнай вёскі...”, у якой былі сабраны сведчанні відавочцаў беларускіх Хатыняў, а падчас Вялікай Айчыннай вайны ў Беларусі было спалена больш за дзевяць тысяч вёсак. Зразумела, праца над такой кнігай каштавала аўтарам многіх псіхічных высілкаў. І А. Адамовіч, і Я. Брыль, і У. Калеснік кожны па-свойму выходзілі з-пад прэсу, выкліканага ўспамінамі апалелых у жудасных абставінах людзей. Так, У. Калеснік акунуўся ў жыццёва-творчы лёс выдатнага паэта Уладзіміра Жылкі, у заходнебеларускі грамадска-літаратурны кантэкст 20 – пачатку 30-х гадоў і ў выніку пабачыла свет даследванне “Ветразі Адысея” (1977). А. Адамовіч, каб вызваліцца ад цяжару трагічных уражанняў, мусіў далей паглыбіцца ў трагедыю Хатыняў і з-пад яго пяра выйшла аповесць “Карнікі” (1980) – аб знішчанай карнікамі на Магілёўшчыне вялікай вёсцы Боркі. Сваім, супрацьлеглым шляхам пайшоў Я. Брыль. Ён напісаў твор, прасякнуты іскрыстым народным гумарам, нязмушанай мудрасцю – аповесць “Ніжнія Байдуны” (1974–1975), якая адкрыла перад пісьменнікам новыя перспектывы, засведчыла аб новым этапе яго творчасці.

Юлія Канэ заўважыла, што творы, якія з’явіліся пасля “Я з вогненнай вёскі”, былі напісаны “іншым” Янкам Брылём. Праўда, нават сама крытык не бярэцца дакладна акрэсліць, у чым жа сутнасць гэтых змен: *можна сказаць, што пісьменнік стаў больш цвёрды, стрыманы, іранічны, глыбокі, застаючыся ўсё тым жа лірыкам, і ўсё гэта*

будзе праўдай, але яна не перадае сутнасці таго новага, што з'явілася ў ім¹. Уладзімір Калеснік, сцвердзіўшы, што відавочныя змены ў творчасці яго сябра былі хутчэй вынікам сталасці, падагульніў:

“Ніжнія Байдуны” былі для пісьменніка не проста пераключэннем, а формай адказу, чаму здараюцца выбухі нялюдскага, звярынага, якія прымаюць нацыянальныя, нават сусветныя маштабы (...)

“Ніжнія Байдуны” – гэта акт мастацкай і філасофскай рэабілітацыі народных мас як стваральнікаў і твораў гісторыі. Галоўная ідэя твора – сцверджанне, што нікому і ніколі не ўдасца адхіліць народ ад гісторыі, ніхто не можа беспакарана тварыць гісторыю супраць народа і за яго плячыма².

Пацверджанне гэтай высновы У. Калесніка знаходзім у занатоўцы, зробленай самім Я. Брылём у 1977 годзе: *У справах масавага забівання створана вялікая, складаная навучка. Усё гэта можа быць прабіта і знутры выкрывальна толькі здаровым народным сэнсам. Як чалавеку і літаратару, мне застаецца толькі позірк знізу – народны³*. Відаць, іменна гэты маральны арыенцір дапамог пісьменніку вярнуць страчаную душэўную раўнавагу і дазволіў адкрыць перад чытачом паэзію жыцця з яе рознымі адценнямі, паказаць, што можна глядзець на свет, на сваё гора з верай у лепшае. Без перабольшвання можна сцвердзіць, што “Ніжнія Байдуны” – гэта своеасаблівы помнік тым, хто яшчэ ў маленстве навучыў пісьменніка таму, што ў любых абставінах трэба знаходзіць магчымасць усміхнуцца. Трапна аб гэтым выказалася Вольга Нікіфарова:

Здольнасць да камічнага ўспрымання і інтэрпрэтацыі з'яў навакольнага свету пачала фарміравацца ў Я. Брыля пад уплывам народнай смежавой культуры, да якога ён быў далучаны ад пачатку свайго вясковага заходнебеларускага маленства. Такім чынам аднойчы і назаўсёды быў вызначаны той пункт погляду на рэчы, якога пісьменнік будзе трымацца на працягу ўсяго жыцця⁴.

Сапраўды, уласцівае манеры Я. Брыля пачуццё гумару, чытач адкрывае ўжо ў самых ранніх яго творах. Падчас працы ў сатырычным

¹ Ю. Канэ, *Плынь. Літаратурная крытыка*, Мінск 1983, с. 22.

² У. Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, Мінск 1990, с. 216–217.

³ Я. Брыль, *Збор твораў: У 5-ці тамах*, Мінск 1981, т. 5, с. 563.

⁴ О. Nikiiforowa, *Сатыра ў мастацкай сістэме Янкі Брыля*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, pod red. Wandy Supy, Białystok 2008, t. VII, s. 198.

антыфашысцкім лістку “Партызанскае жыгала”, газеце-плакаце “Раздавім фашысцкую гадзіну”, а пасля сатырычна-гумарыстычным часопісе “Вожык” выявіўся сатырычны патэнцыял пісьменніка, які пазней ён неаднойчы выкарыстоўваў у сваіх творах. Праўда, найчасцей Янка Брыль карыстаўся гумарам – той праявай камічнага, якая даволі памяркоўна, жартаўліва, добразычліва высмейвае недасканаласці чалавека. Такім чынам пісьменнік пераконваў, што смех можа выконваць ролю маральнага рэгулятара, бо, выкрываючы маральныя хібы, станоўча ўплывае на свядомасць чалавека. Яркім увасабленнем такога пісьменніцкага мыслення з’яўляюцца, натуральна, “Ніжнія Байдуны”.

Смешнаму, безумоўна, належыць вызначальнае месца ў стылёвай фактуры “Ніжніх Байдуноў”. Я. Брыль – сапраўдны майстар, які знаходзіць адпаведнае слова, каб перадаць тое, пра што нязручна сказаць прама: *І слухаю іх філасофскі дыспут. Гутарка ў большасці сваёй, як гаворыцца, не да друку⁵, Ну, а мужчыны – тыя з самага нашага малку адукоўвалі нас, сваю змену, з поўнай свабодай слова* (17). Некалькімі выразнымі штрыхамі пісьменнік перадае характар любога героя, а адбываецца гэта часта пры дапамозе толькі трапнай заўвагі, дапоўненай іроніяй. З выразнай, але зусім не з’едлівай усмешкай Я. Брыль гаворыць, напрыклад, пра аднаго з аднавяскоўцаў: *Меншага брата, які ўсё-ткі гаспадарыў сяк-так, звалі Мікіта, а мянушка, за пэўныя, так сказаць, хімічна-абарончыя якасці, Тхорык* (73). У амаль кожнага героя “Ніжніх Байдуноў” ёсць свае моўныя апазнавальныя знакі: “перакувырку вашу” Захара Качко, “Паспеем! Нажывёмсё!” Косці Бяляка, “браце мой” Цімоха Ярмоліча, “Цуес?” Алеся Макальца, што індывідуалізуюць персанажаў. Аднак пісьменнік стварае не толькі шэраг каларытных постацей байдунёў, але і цікавую галерэю жаночых вобразаў. Вось расказ пра цётку Юсту і яе мужа Захара Качко, якія дабраліся настолькі ўдала, што нават абое не чулі насамі і вельмі любілі цыбулю (8). Пісьменнік з захапленнем цытуе як расказы дзядзькі, так і “паэтычныя” праклёны цёткі Юсты, якія заўсёды нараджаліся ў выніку незадавальнення мужам: *Што ты там дзяўбеш, каб табе крумкач вочы выдзёўб!, Колькі ты сыпаць будзеш, каб табе губы абсыпала!* (7) і г.д. Я. Брыль успамінае і іншых жанчын, сярод якіх і яго бабуля, якая прывучыла дзеда да польскіх малітваў, і цётка Агата, без якой хроснаму Рафалку было свабодней, бо *вельмі ж яна ўсё вучы-*

⁵ Я. Брыль, *Выбраныя творы*: У 3-х тамах, Мінск 1993, т. 3, с. 17. Далей пры спасылцы на гэта выданне старонка падаецца ў дужках.

ла яго, камандавала, вечна ён нечым ёй на падабайся (88). Відавочна, найбольш цікавіў пісьменніка тып жанчыны з гарачым характарам.

Любоў да смешнага ў крыві ніжнебайдунцаў, – трапна падкрэсліў Міхась Тычына, – *Гэта іх рыса рэзка кідаецца ў вочы. У Ніжніх Байдунах усё лёгка ператвараецца ў смех і няма нічога такога, што не магло б стаць аб'ектам жартаў, нязлоснага пакеплівання, здэклівай заўвагі, трапнага слова. Самае сур'ёзнае ў вёсцы – сам смех*⁶. Сапраўды, твор увабраў у сябе традыцыі народнай смехавой культуры. Здаецца, у Байдунах жывуць адно смехуны, жартаўнікі, якім бы толькі пасмяяцца. Аднак трэба зазначыць, што байдуны існуюць у сваім свеце, дзе быццам і няма мяжы паміж праўдай і выдумкай. І відавочна, што сам Я. Брыль падзяляе байдуноўскую філасофію жыцця, а лірызм пісьменніка набывае новыя якасці: ён *ператвораны пад уздзеяннем духоўнай дасведчанасці аўтара ў субстанцыю гратэску, камізму, пачуцця ў прыцыпе, мазгавога, рацыянальнага, узнікаючага ў працэсе выяўлення недарэчнасцяў жыцця, несупадзенняў паміж сутнасцю і з'явамі, жаданым і наяўным*⁷. Сапраўды, камічнае дазваляе выдзеліць недарэчнасці, якіх, безумоўна, хапала і ў Ніжніх Байдунах. Добры прыклад дае частка “Маёр Асмалоўскі”, у якой *Ніжня Байдуны набылі сваю арыстакратыю – пана і доктара* (46). Вось у час рэвалюцыі пані Ядкова выдала дачку замуж за селяніна – Мечыка Асмалоўскага, якога пазней старалася *трохі абгладзіць* і паслала на курсы. Я. Брыль распавядае і пра далейшы лёс сялянскага сына:

А ён пасля, не вельмі зазнаўшыся на пасадзе панінага мужа, узяў да сябе, у маёнтчак, і свайго дваюраднага. Ведаючы яго другую, пасля мілітарнай, страсць – лячыць жывёлу, Мечыслаў уладзіў Сідара, узброенага двума класамі царкоўнапрыходскай школы, на ветэрынарныя курсы, з якіх ён, дарэчы, вярнуўся хутчэй, чым чакалі (46).

Варта адзначыць, што пісьменнік расказвае пра пана і ветэрынара не дзеля таго, каб пасмяяцца, але каб звярнуць увагу на праблемы, з якімі змагаліся сяляне: *За вочы людзі пакеплівалі, аднак бралі яго ахвотна, бо да гміннага ветэрынара з мужыцкай капейкай не вельмі было даступіцца, а гэта і свой чалавек, і цаны ніякай не вызначае, – што хто дасць. Нават чаркі з яечняй ды добрага слова хапала* (47).

⁶ М. Тычына, *Свет – наш дом*, “Полымя” 1983, № 9, с. 213–214.

⁷ У. Калеснік, *Усё чалавечэе. Літаратурныя партрэты, артыкулы*, Мінск 1993, с. 181.

Так, часта смех герояў – гэта смех скрозь слёзы, а яны накладваюць на сябе своеасабліваю маску, якая дае права быць найўным, някемлівым, прастадушным, дражніца, парадзіраваць, скрытае рабіць адкрытым, абнародаваць патаемнае і інтымнае⁸. Прыкладам можа служыць гісторыя самазванага маёра Асмалоўскага (Сідара), які добрым словам успамінае свой час праведзены ў турме: *За савецкую, хлопцы, турму! Бо гэта, я вам скажу, не турма, а сплашная прывілегія. З дурня зрабілі з мяне чалавека. Зноў я нашы кароўкі лячу, зноў нашым людзям добра хачу, п'ю нашу родную чарку, ем нашу родную скварку, няхай жыве наша рабоча-сялянская ўлада і – нічога нам болей не нада!..* (49)

У Гоголя смех побеждает все. В частности, он создает своего рода катарсис пошлости⁹, – падкрэсліў Міхаіл Бахцін. Гэтыя словы можна аднесці і да Янкi Брыля, які, дарэчы, лічыў Мікалая Гоголя адным са сваіх літаратурных настаўнікаў. Беларускі пісьменнік не мае на мэце таго, каб некага рассяшыць. Я. Брыль смяецца па-гогалеўску, ачышчаючы душу чытача, ён апелюе да спрадвечных каштоўнасцей: любові да Радзімы, пашаны да гісторыі, веры ў справядлівасць. Маска байдунa дапамагае Сідару хаця б на момант вызваліцца як ад успамінаў аб турэмнай рэчаіснасці, так і ад нялёгкай сучаснасці. Сапраўды, менавіта смех быў сродкам, які дазваляў пераадолець кожнае гора, рабіў жыццё святлейшым. На жаль, як з відавочным смуткам падкрэслівае Я. Брыль, і буйства фантазіі, і непахісная вера ў самога сябе былі ў Сідара адабраны: *З Сідара зрабілі забаўку. Былы наш старшыня калгаса (...) лічыў Асмалоўскага сваім прыдворным паэтам, і на выпіўках – стацыянарных і выязных – Сідар зарыфмаваўся пры начальстве да поўнай старэчай нікчэмнасці* (50).

Жыццёвыя недарэчнасці і сацыяльная несправядлівасць не маглі не ўплываць на людзей, якія па-свойму разумелі і інтэрпрэтавалі падзеі. І смех, відавочна, стаўся для байдунoў своеасаблівым лекарам для душы. Нават абавязак службы ў войску, які многіх прымушаў пакінуць родны кут і кідаў у розныя бакі свету, успрымаецца байдунамі асабліва. Яны нібы і не звяртаюць асаблівай увагі на адмоўны бок такога становішча, а з Маньчжурый, Кітая, Усходняй Прусіі і іншых месцаў яны прывозяць амаль казачныя гісторыі:

⁸ М. Тычына, *Свет – наш дом*, “Полымя” 1983, № 9, с. 214.

⁹ М. Бахтин, *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*, Москва 1975, с. 495.

– Дай бог памяць, кажашца, у адна тысяча дзевяцьсотым, у маі або ў юні месяцы было. Стаяў я тады ў Танку (*ён казаў не Тангу, як трэба, а Танку*), на пагрузцы імушчэства з караблёў у вагоны, а то і абратна. І вот прыходзіць аднажды французскі крэйсер “Парыж”. Капітан крэйсера... (*замяначка*) дай бог памяць, некто мусье Піці. Перакувырку тваю! – ён ні слова па-рускі, я ні слова па-французскі.... Паставіў я водку, Піці паставіў хар-рошы каньяк. Сядзім. Закуска, канечне.... (*Зноў замяначка.*) Мяса соч-на-е, слад-ка-е.... Белы хлеб, халадзец, кансервы... Сядзім мы так, бяседем, і кажа ён: “Захар Іванавіч, дружышча!..” (8).

Камічная, смешная не толькі сітуацыя, пра якую расказвае Захар Качко, але і сам спосаб выказвання героя. Пісьменнік не імкнецца ўпрыгожыць мову свайго героя, але ён надзвычай дакладны ў перадачы кожнага слова, дзякуючы чаму дзядзька Захар захоўвае сваю індывідуальнасць, аўтэнтычнасць.

Смех ў “Ніжніх Байдунах” прымае розныя абліччы. Так, асаблівым быў смех Сцяпана Цівунчыка, які не любіў ілгуноў, бо і сам не ўмеў ілгаць. У яго расказах гучала шмат горкага скепсісу, нават цыннізму, апатыі. Аднак нават і яму ўласцівы *і трохі святлейшы смех* (30), які выяўляўся ў адносінах з дзецьмі:

- Дзядзько, а цэркаў перад Сёмухай пабялілі, – пачынае бліжэйшая ад старога дзяўчынкі.
- Д-да, пабялілі, – згаджаецца ён.
- Дзядзько, – не сунімаецца гаваркая суседачка, – а як гэта яе пабялілі? Так жа высока! Як?
- Очань дажа, уважаемая, проста: павалілі, пабялілі і апяць паставілі (30).

Як заўсёды, з вялікай паэзіяй і пяшчотай Янка Брыль гаворыць пра любасць маленства і старасці, пра вялікі ўплыў дзіцячага светаўспрымання на светабачанне дарослых. Брылёўскае захапленне дзяцінствам праявілася ў “Ніжніх Байдунах” і ў вобразе апавядальніка, які мінулае бачыць, найперш, вачыма некалькігадовага хлопчыка. Увогуле, без перабольшвання можна сцвердзіць, што нават і самі байдунны ў нейкай меры цягам ўсяго свайго жыцця застаюцца дзецьмі.

Захапленне дзяцінствам, навакольным светам і ўвогуле жыццём дазваляе аўтару *неяк вельмі натуральна пераходзіць ад добразычлівага гумару, незласлівага смеху да адкрытага лірызму, высокай паэтыкі і адначасова нейкай сцішанай тугі, стоенай горычы*¹⁰. Асабліва ўражвае ў творы фрагмент пра песню тых, хто неаднойчы зведаў гора:

¹⁰ Г. Шупенька, *Прага мастацкасці*. Выбранае, Мінск 1996, с. 111.

Гэта Уладзік, што з Вялікай Айчыннай прыйшоў без нагі. Антосю ж яшчэ ў першую сусветную паадбівала пальцы на правай руцэ. Першаму будзе за шэсцьдзсят, і не ведаючы пазнаеш, а другому ўжо і на восьмы дзсятак трохі пайшло. Можна сказаць: лебядзіная песня. Правалачы сваю безліч дзён і начэй праз войны, нястачы, трывогі, некалькі зменаў улады – тут можна стаміцца, і засумаваць. А людзі гэтыя спяваюць! Так шчыра, хораша. На два галасы. Нягучна, аднак яшчэ ўсё молада. І ім самім, відаць, таксама добра. І сумна і добра. Можна, нават і так, як бывала ў іх рэдка калі... (44)

Песня не толькі дапамагае самім Уладзіку і Антосю ўзвысіцца над калецтвам, паўсядзённымі праблемамі, але і глыбока кранае іншых людзей:

Побач адіх спакваля перастук па гаршках ды збанках, торг спыніўся, і людзі сталі падыходзіць на песню. (...)

Людзі стаялі, слухалі, і людзям было добра. То задумацца можна, то весела стане, то засумуецца. Так па-святочнаму, незвычайна (44).

Нязмушана, але пераканальна пісьменнік вучыць, што абавязак кожнага адоранага талентам чалавека несці радасць іншым, бо толькі так можна самому здзейсніцца ў жыцці.

Зразумела, у полі зроку Янкi Брыля аказваецца таксама не толькі смешнае, але і горкае, балючае. З відавочным смуткам ён распавядае пра жыццё ў Заходняй Беларусі, якая ў розныя часы знаходзілася ў межах суседніх дзяржаў – Расіі і Польшчы. Як і ў большасці брылёўскіх твораў, выразна выяўляецца тут стаўленне сялян да палякаў, адзначаецца, што настрой жыхараў Ніжніх Байдуноў быў вызначаны гадамі прыгнёту і адпавядаў агульнаму настрою заходнебеларускага насельніцтва. І хаця Я. Брыль даволі стрымана гаворыць пра ўзаемаадносіны жыхараў вёскі, але адчуваецца відавочны падзел на сваіх і чужых

Пісьменнік не толькі дае агульную характарыстыку сацыяльна-палітычным падзеям, але і распавядае пра ўплыў змены ўлады на жыццё паасобных герояў. Вось як драматычна адбілася на лёсе селяніна Тодара Клімовіча нібы выпадковая сітуацыя:

У ліпені сорак чацвёртага, калі прыйшло вызваленне, дзядзька Тодар быў у Ніжніх Байдунах старастам. Стаў вінаватым без віны. Ніхто тады, пры гітлераўцах, не хацеў у нас гэтай сабачай пасады, і таму вырашылі адбываць абавязак кожная хата па тыдню. Так і ішло сабе, пакуль чорт не прыгнаў павятовага бургамістра. Прыехаў ён, казалі, не адзін, з паліцаямі, пад аховай, і загадаў, каб мясцовая ўлада была пастаянная. Хто цяпер стараста? Тодар Клімовіч? Няхай і будзе ён (64).

Далей, з вышыні перажытага, Я. Брыль узнаўляе ў памяці вобраз земляка, які разумее, што без старонняй дапамогі не зможа даказаць сучаснай уладзе сваю невінаватасць:

Неяк пад восень ён зайшоў да нас, у рэдакцыю раённай газеты, і, папрасіўшы мяне на двор, пачаў:

– Антонавіч, можа, што памаглі б? Усё цягаюць мяне... Трэці раз. Што ж я каму зрабіў?

Ніколі яшчэ я не бачыў яго такім горкім. Ён гаварыў мне «вы», «Антонавіч» – упершыню ў жыцці. Зусім пажылы чалавек, два сыны якога былі на фронце, весялун, (...) добры, сумленны чалавек, ён не ўсміхаўся нават, хоць бы і сумна.

На вострым носіку, над паніклымі светлымі вуснамі сабралася сляза... (64)

Я. Брыль звяртае ўвагу на канфлікт адзінкі з вышэйшай інстанцыяй, на тое, што адзінка амаль заўсёды адстойвае безнадзейную справу. Сапраўды, цяжкі дзядзькі, яго бяссілле у барацьбе за справядлівасць нечым напамінаюць змаганне героя рамана Ф. Кафкі «Працэс Ёсіфа К. з абсурднай рэчаіснасцю.

Пісьменнік глядзіць на жыхараў Ніжніх Байдуноў з перспектывы пражытых гадоў:

Сёння мы бачым, – і па саміх сябе, і па дзецях, – што нам прынёс савецкі лад жыцця, хто як вырас на той ці іншай рабоце. Цяжэй сказаць, а што было б у таксама спрыяльных умовах з таго ж Сідара-гоп, Чыркуна ці хроснага – медык, артыст, пісьменнік? Можна толькі гадаць ды прымераць. Вялікі горад, у якім мой хросны жыву ў бежанстве, знаёмства з сякой-такой мясцовай інтэлігенцыяй і людзьмі “духоўнага звання”, з усімі, каго ён мераў, каму шыў, не адвучылі яго ад матчынай мовы. Словы ў яго былі, як арэхі, адно ў адно, а з усіх разам – вобразнасць і смех (92).

У рытарычным пытанні Я. Брыля не адчуваецца смутку ці спачування героям, бо, відавочна, пісьменнік перакананы, што найгалоўнае ў тым, што незалежна ад абставін кожны з байдуноў змог застацца самім сабою. Праўда, засяроджваецца ён на асобе свайго хроснага – краўца Рафалка, якому ў аповесці прысвечаны чатыры апошнія часткі. Аўтар “Ніжніх Байдуноў” стварае запамінальны вобраз чалавека, які і раней быў прататыпам не аднаго з яго герояў: *Цяпер я не падбіраў у памяці рэшткі гэтага вобраза, асцерагаючыся паўтараў, а думаў, што раскажу пра яго, нарэшце, усё. Ды вось жа зноў няма яго – такога адчування* (93). У кожным слове гучыць любоў да “найбліжэйшага зверху”, адчуваецца туга аб ім. Перад чытачом паўстае вобраз

чуллівага чалавека, які знаходзіць радасць у штодзённых адносінах з людзьмі, светам прыроды, у сваёй працы, які ўмее шчыра смяяцца. Іменна смех дазваляе яму пераадольваць фізічныя недахопы: *Хросны быў нярослы і нібы гарбаты, і называлі яго не Рафаіл, а толькі Рафалак, нібы кавалак сапраўднага Рафаіла. (...) Ды ён не крыўдзіўся, бо і прывык да гэтага змалку, і сам любіў пасмяяцца, заўважыўшы што-небудзь смешнае ў іншых* (77).

Асаблівае месца ў жанрава-стылёвай фактуры «Ніжніх Байдуноў» займае, зразумела, вобраз апавядальніка. Янка Брыль перадаў свайму герою многае са свайго жыцця і асабістых назіранняў і перажыванняў. У адной з сваіх мініячур пісьменнік прызнаецца:

Баючыся залішняй “лірычнай аголенасці”, у адным з трох варыянтаў аповесці “Ніжнія Байдуны” расказ ад першай асобы – найбольш адпаведны для нібы ўспамінаў пра нібы родную вёску – я перадаў прыдуманаму земляку. “Ну, як мой географ?” – спытаўся я ў Сашы (Алеся Адамовіча – А. А.), калі ён прынёс мне прачытаны рукапіс. “Пудзіла ў Брылевым пінжаку”, – адказаў ён, хоць многае перад гэтым, па тэлефоне, хваліў. Прышлося пудзіла прымаць, самому надзяваць свой пінжак, не баючыся зноў “налгаць”, – з Байдуноў, дык і сам будзь байдун, дзеля праўды мастацтва¹¹.

Спачатку Я. Брыль выступае толькі ў ролі пісьменніка-апавядальніка, які вяртаецца ў краіну свайго маленства, каб распавесці пра жыццё ў заходнебеларускай вёсцы. Кожны ўспамін нараджае новы і таму апавядальнік пераносіцца з сённяшняга ва ўчарашні свет: *Перш, чым забегчы ў расказе пра дзядзьку Івана далёка наперад, я павінен з канца дваццатых гадоў вярнуцца назад, у самы пачатак стагоддзя* (13), *Цяпер зірнем і наперад* (14), *Калі вярнуцца ў час майго малалецтва...* (15), *Мне пятнаццаць гадоў* (17), *У дваццаць чацвёртым – дваццаць пятым гадах (...)* *І раней у польска-савецкую вайну (...)* (37). Відавочна, аўтар аповесці вольна абыходзіцца з часам, арганізуючы мастацка-эстэтычную прастору твора ў адпаведнасці з логікай жыццёвага матэрыялу. Вельмі цікавая ў гэтым плане частка “Пралля і вартаўнік”. Спачатку пісьменнік малое сямейную карцінку: за прасніцай сядзяць бабуля, маці і ўнучка – Анечка. З’яўленне ў хаце старога Алісея пераносіць апавядальніка ў мінулае. Перад чытачом з’яўляецца хлопец, якога маці адпраўляе вартаваць ноччу снапы.

¹¹ Я. Брыль, *Запаветнае*. Выбраныя творы, Мінск 1999, с. 428.

Стомлены пасля штодзённай цяжкай сялянскай працы, ён хутка засынае, а прачнуўшыся бачыць:

Мэндляў абапал яго – не было!.. Нейкі момант ён, яшчэ седзячы, лыпаў вачыма, тужыўся разгадаць, што ж гэта адбылося, а потым, устаўшы, убачыў свой авёс. Крокаў за трыццаць далей, трохі за ўзгорачкам, відаць толькі крайнія шапкі. Пабег туды, пралічыў. Усе пятнаццаць, без таго шаснаццатага, на якім спаў. (...)

(...) сустрэў дзядзьку Алісея.

– Здароў, Іванко, – адказаў той на прывітанне, нібы нічога нікага, як і заўсёды. Але па ўсмешцы дзядзькавай малому стала ўсё ясна, хоць і смяўся Рыўка “навыварат”, гаворачы за ўланаў “па-польску”: Як богем кохем, ніц не вем!.. (39)

У канцы Я. Брыль зноў вяртаецца да пачатковай сцэны, прызнаючыся, што: *Я бачыў яго* (дзедз – А. А.) *тады разам з яе* (Анечкі – А. А.) *бабуляй і мамай, адна з якіх мая маці, а другая братавуха* (40). Урэшце, ужо прама пісьменнік дадае: *Снапы я вартаваў яшчэ на некалькі гадоў раней* (40). Такім чынам Я. Брыль падкрэслівае, што апавядальнік таксама ніжнебайдун, адзін з тых, пра каго гаворыцца ў творы.

Апрача пісьменніка, якому, безумоўна, належыць ключавая роля ў арганізацыі аповесці, у якасці апавядальнікаў выступаюць і самі байдуны, якім дазваляецца гаварыць пра сваё інтымнае, індывідуальнае. Янка Брыль з аднолькавай увагай слухае кожнага: калеку, шапялявага, неадукаванага. Яго, безумоўна, цікавяць найперш самі байдуны, іх светабачанне. *Герой тут – народ. У яго свая манера апавядання. Лірычны Брылёў герой перад такім героем як бы адступіў. Голас ягоны змяніўся, прыціх. У гэтым кіпенні гучнага смеху, жартаў, байдунства задушэўны, шчыры лірычны голас амаль не адчуваецца*¹², – дакладна заўважыў Серафім Андраюк. Аднак, безумоўна, лірызм дапамог Я. Брылю захаваць жыццёвую меру, не даў прынізіць людзей, якіх ён паказаў у “Ніжніх Байдунах”. Менавіта праз лірычнае і выражаецца любоў пісьменніка да герояў.

Ян Гушча ў слове ад перакладчыка да польскага перакладу “Ніжніх Байдуноў” папракае Янку Брыля за тое, што ён *nie skorzystał lub zbyt mało skorzystał z uprawnień gawędziarza, z uroczych przywilejów tego gatunku literackiego. Opowiedział, oczywiście, dość dużo i interesująco, znaleźliśmy się w życiu, które dla większości polskich czytelników jest tylko historyczną przeszłością. Opowiedział jednak mniej niż mu na to jego*

¹² С. Андраюк, *Думаючы пра вечнае, бачыць штодзённае*, [у:] Янка Брыль, *Запаветнае*. Выбраныя творы, Мінск 1999, с. 18.

*możliwości pisarskie pozwalaly*¹³. Толькі ці слушны гэта закід? Відаць, пісьменнік сказаў менавіта тое, што яму ляжала на душы. Твор палкам самадастатковы, у ім выявіліся і такія вартасці брылёўскай прозы, як маляўнічасць і дакладнасць слова, шматзначнасць слова ў кантэксце.

“Ніжнія Байдуны” – адзін з найадметных брылёўскіх твораў, па-рознаму інтэрпрэтаваўся крытыкамі. Так, узніклі спрэчкі адносна жанру гэтага твора. Большасць літаратуразнаўцаў, як і сам аўтар, называюць “Ніжнія Байдуны” аповесцю, прызнаючы, што ў творы праз паказ духоўнага свету кожнага байдуна раскрываецца характар аднаго героя, якім з’яўляецца народ. З такім падыходам зноў жа не пагадзіўся Ян Гушча, які заўважыў, што гэта *raczej cykl gawęd niż opowieść, próbuje się powiazać ze sobą w sposób dość uproszczony przeszłość i współczesność. Szkoda. Zwłaszcza iż wszędzie występuje bogactwo tonacji, autentyczny humor*¹⁴. Меркаванне польскага літаратуразнаўца падтрымаў і У. Калеснік, які па словах Я. Брыля, *наконт пахваленым ім “Байдуноў” сказаў, што “ніякая гэта не аповесць”*¹⁵. Праўда, Янка Брыль дадае: *я тут не задумваюся, на ўсе грудзі выдыхнуўшы даўно і шчыра, а ў нечым і захоплена сабраная памяцю з як найбольш натуральнай свабодай, – у гэтым галоўнае*¹⁶.

Можна з пэўнасцю сцвердзіць, што пісьменнік знайшоў займальную жанравую форму, якая арганізуе шматстайны жыццёвы матэрыял. Цікавае выклікае кампазіцыя “Ніжніх Байдуноў”. Увесь матэрыял твора аформлены ў часткі, кожная з якіх мае сваю назву, найчасцей загаловак з’яўляецца своеасаблівае слова-ключ, якое дазваляе ўявіць сабе пра што, пра каго будзе распавядаць аўтар: “Песня”, “Мужчынская гаворка”, “Пралля і вартаўнік”, “Маёр Асмалоўскі”. Я. Брыль выкарыстоўваў для заглаўкаў таксама словы, якімі часта карысталіся байдуны: “Варона ела грамузду”, “Няма чаго пакрыкваць!...”, “Я галодзен!”. Вядома, гэты “шыфр” зразумець, раскадаваць могуць, хіба, толькі адны аднавяскоўцы, байдуны.

В. Нікіфарова заўважыла, што праца над кнігай «Я з вогненнай вёскі...» ўпэўніла Я. Брыля ў тым, што ён павінен давяраць народнаму меркаванню, індывідуальнай памяці канкрэтнага чалавека, а таксама ў тым, што крыніцы народных сведчанняў патрабуюць далейшай

¹³ J. Huszcza, *Od tłumacza*, [w:] Janka Bryl, *Bajdy Dolne*, Łódź 1979, s. 147.

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ Я. Брыль, *З людзьмі і сам-насам. Запісы, мініяцюры, эсэ*, Мінск 2003, с. 300.

¹⁶ Тамсама.

распрацоўкі¹⁷. Мабыць, менавіта гэта і падштурхнула пісьменніка да напісання “Ніжніх Байдуноў”, у якіх праз яскравыя вобразы байдуноў ён перадаў тыповае ў характары беларуса.

STRESZCZENIE

CECHY GATUNKOWO-STYLISTYCZNE POWIEŚCI JANKI BRYLA „BAJDY DOLNE”

Artykuł poświęcony został analizie gatunkowo-stylistycznych cech powieści „Bajdy Dolne” wybitnego białoruskiego pisarza Janki Bryła. Uwagę skupiono na sposobie przedstawienia głównych bohaterów, stanowiących centrum kompozycji, która ukazuje ich przeżycia, sposób pojmowania świata, wyraża uczucia i myśli. Omówiono również miejsce autobiografizmu, rolę komizmu i liryzmu, organizację czasu.

Słowa kluczowe: powieść, komizm, liryzm, czas w powieści, narrator, autobiografizm, kryterium moralne.

SUMMARY

GENRE-STYLISTIC FEATURES IN YANKA BRYL'S NOVEL “BAYDI DOLNI”

The article is devoted to the analysis of genre-stylistic features in Yanka Bryl's novel “Baydi Dolni”. Attention is focused on the ways main heroes have been presented as well as on the role of autobiography, humour, lyricism, and time organization in the novel. The heroes are in the centre of composition, which describes their feelings, expresses their thoughts and attitudes.

Key words: novel, humour, lyricism, time in novel, narrator, autobiography, moral criterion.

¹⁷ *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: У 4-х тамах*, Мінск 2001, т. 3, с. 514.